

sitt högt belägna gårdstun kunnat se ut över söderslutningen där de små stenbemängda åkrarna låg som i en bred trappa.

På 1440-talet fanns där, enligt Vadstena klostrets jordebok, en landbo som betalade den låga räntan ett pund smör. Sannolikt hade produktionen lagts om mot boskapsskötsel. På 1460-talet låg gården öde och brukades som äng.

ÖVERSKOTTETS FÖRDELNING

Sjunkande ränta 1350–1450

Jordränta är en sammanfattande benämning på de avgifter som landborna var tvungna att betala för att få bruka jorden. Den viktigaste av dessa var avraden som betalades årligen. Därtill kom städjan som betalades för varje ny period som landbon fick gården, 6 år enligt landslagen. Slutligen kom ytterligare avgifter, exempelvis ersättning till jordägaren för den skattefrihet som landbon åtnjöt.

Befolkningsminskningen ledde till att landborna fick ett bättre förhandlingsläge. Om jordägaren ville ha sina gårdar i bruk måste de anpassa sig efter landbornas krav. Redan 1353 står i ett brev att priset på jord sjunkit till hälften då det inte gick att få tag i brukare efter ”plågan”. I ett annat brev från samma tid står att räntan gått ned av samma orsak. Omkring 1380 tycks det som de jordägande gick till motattack – i flera brev anges att räntan och priset skulle vara som före den stora döden. Detta var förgäves, avraden fortsatte att sjunka. Nya brev om att räntan inte fick sänkas kom i början av 1400-talet, men då var den stora räntesänkningen redan i stort sett över.

Under tidig medeltid tycks ett tämligen enhetligt system för uttag av jordränta ha etablerats, åtminstone i delar av landet. Jordmåttan i östra Mellansverige, attungen och marklandet (se sidan 37), stod i en någorlunda fast relation till jordräntan. Enligt Östgötalagen var 4 tön, ett sädesmått, och 4 öre per attung normalräntan före digerdöden, och denna avrad finner vi i flera brev från samtiden. För ett markland, jordmättet i Svealand, var avraden dubbelt så stor eftersom marklandet normalt var dubbelt så stort som attungen.

För två områden kan avradssänkningen mätas mer i detalj: i Östergötland genom Vadstena klostrets jordebok, och för Uppland genom domkyrkans räkenskaper. Avraden sjönk stegvis, och i början av 1400-talet hade den normala avraden minskat till hälft-

ten av vad den varit tidigare, samtidigt som det enhetliga ersatts av ett rikt utbud av olika överenskommelser. Därefter stannade räntefallet upp på slättbygderna, och det skulle dröja till slutet av århundradet innan jordräntan började stiga igen. Hur avraden kunde sänkas framgår av följande citat ur Vadstena klostrets jorddebok:

Kullerstad 8 attungar jord, gammal avrad var 32 tön korn och 4 mark pengar. Därnäst var det 16 tön korn och 2 mark pengar. Nu är det 12 mark pengar. 2 landbor /sitter där/.

På denna östgötska gård sänktes avraden först med hälften och i nästa förhandling med landborna måste jordägaren gå ned till en sjättedel av den ursprungliga avraden för att få någon att bruka jorden.

För perifera områden, som Smålands skogsbygder, är det svårare att mäta räntefallet eftersom källmaterialet är mindre meddelsamt rörande den äldsta tiden. Sannolikt var sänkningen minst lika stor som på slättbygderna, och dessutom fortsatte avraden att sjunka i skogsbygderna fram till mitten av 1400-talet.

Den nominella sänkningen av jordräntan är emellertid inte samma sak som den faktiska. En rad tolkningsproblem tillstöter. Det första är omstöpningsproblemet. De små torparna som betalade med sin arbetskraft försvann, och de medelstora landborna ökade i betydelse.

Ett ännu större problem är skillnaden mellan vad som begärdes och vad som betalades. Jordägarna förde ogärna in de nya nivåerna i jordeböckerna som de formellt korrekta, eftersom detta försvårade ett framtida återställande av räntenivån. Denna skillnad medförde att restantier, obetald ränta, blev något givet i systemet. Vadstena kloster räknade konstant med en restantienivå på omkring en sjättedel av intäkterna. Andra räkenskaper tyder på samma nivåer.

Jordägarna försökte på olika sätt kompensera sig. De utfärdade stadgor om nya pålagor men dessa fick inget genomslag förrän under slutet av 1400-talet.

Bristen på brukare medförde att jordägarna, om de inte kunde tvinga landborna att stanna, alltid befann sig i underläge vid förhandlingarna. Om villkoren inte passade drog landbon vidare. Jordägarna fick försöka kompensera sig på annat sätt.

Feodal motreaktion 1360–1430

I det feudala samhället hade jordräntan och skatten skilda ursprung men de följdes åt. Skatten var formellt sett en betalning för att staten skulle kunna fungera (och mera precist för tidig medeltid, en ersättning för att bonden skulle slippa olika plikter som att delta i ledung, krigståg). Jordräntan var en avgift för att landbon skulle få bruka en annans jord. Gradvis blev skatt och jordränta, särskilt från 1500-talet, alltmer lika och samordnade (se även Band 3). Orsaken var att betalningen hamnade hos samma grupp – hos det jordägande och privilegierade överskiktet.

För den del av adeln som hade tillgång till de statliga skatterna, genom att vara förläningsinnehavare eller motsvarande, kunde detta bli en kompensation för inkomster som förlorades genom sjunkande jordränta. Under agrarkrisen höjdes därför skattenivån inledningsvis i stället för att sänkas.

Samma sak skedde i flera delar av Europa. Minskade inkomster ledde till motaktioner från olika adliga grupperingar som vil-

Ett skelett med båda benen avhuggna från Korsbetningen vid Visby. I massgravar ligger de fallna från den bondebär som 1361 försökte stoppa Valdemar Atterdag. Sammanlagt föll mer än tusen gotlänningar.

Det var en av de första stora striderna i Skandinavien efter digerdöden mellan bönder på ena sidan och överhetens stridsmän på den andra. De gotländska bönderna försvarade i första hand den självständighet som ön haft under det svenska riket.

Skeletten visar spår efter brutala närstrider med svärdshugg mot huvud och underben.

le kompensera sig. Den adliga livsstilen var ett imperativ – den krävde inte bara militär utrustning utan också ett mått av lyx för att gränsen mot den övriga befolkningen skulle upprätthållas. Hundraårskriget mellan England och Frankrike kan ses som ett försök från den engelska adeln att kompensera sig för de minskade inkomster som agrarkrisen åsamkade dem. I Tyskland blev ”Raubrittertum”, rovridarens plundring, ett begrepp.

Den nordtyska adeln hade under början av 1300-talet expanderat mot Baltikum och Danmark. Efter digerdöden blev det Sveriges tur. Ett antal komplicerade intriger, som här kan lämnas åt sidan, utmynnade i att en del av den svenska högadeln lät kalla på Magnus Erikssons kusin, den tyske furstesonen Albrekt av Mecklenburg. Denne anlände med en här av tyska riddare hösten 1363. Under de följande åren erövrades snabbt större delen av landet. En smal remsa, huvudsakligen Värmland och delar av Västergötland, behöll Magnus Erikssons son, den norske kung Håkan. (Magnus själv hade fängslats.)

Tyskarnas erövring blev inledningen till en av de brutalaste perioder som svensk allmogee upplevt. Munkarna i Vadstena kloster skrev de berömda orden som för alltid har karakteriserat den tyska tiden:

Herr Magnus, Sveriges kung, togs tillfånga i strid och fördes till Stockholm, där han sattes i tornet. Och en ny kung valdes över landet: herr Albrekt, en son till Albrekt, hertig av Mecklenburg. Då slog rovfågeln ned på bergens toppar, ty tyskarna plågade landet i många år.

Erövringens första skede kom att fylla de tyska adelsmännens behov hemma i Tyskland. I mars 1368 skrev kung Albrekts far och bror till sina fordringsägare och lovade att de snart skulle kunna betala med krigsbyte från Sverige.

Så småningom fick den svenska högadeln mer inflytande över skatteintäkterna under ledning av en av de svenskar som kallat in tyskarna i landet: Bo Jonsson (Grip). Samtidigt blev en del av den tyska adeln ingift i den svenska adeln. Andra tyskar vände hem igen med sitt byte. (Tvåhundrafemtio år senare skulle svenskar göra samma sak i Tyskland under trettioåriga kriget.)

Bevarade räkenskaper från 1365–67 förda av en ledande krigsherre, Raven von Barnekow, visar att extraskatter utkrävdes flera gånger om året. Raven förvaltade Södermanland och kringliggan-

de områden och hade sin bas i Nyköping, där han lät bygga en stark borg. Varje vecka redovisades hur mycket fodersäd som gick åt till hästarna. Ungefär 1 spann i veckan var en normal ranson när en stridshäst användes i aktiv tjänst. På Nyköping fanns för det mesta ett trettiotal stridshästar, men julen och nyåret 1366–67 var exceptionell. Som hövitsman för trupperna hade Raven agerat nere vid Jönköping tillsammans med Bo Jonsson (Grip). På senhösten drog han sig tillbaka mot sin bas och dit kom kung Albrekt för att fira jul. Även kungens far, hertig Albrekt av Mecklenburg, slöt upp. Hundratals krigare med stridshästar samlades, och runt var och en av dem ett följe av knektar. Under fyra veckor, från den 20 december till den 16 januari, konsumerade enbart hästarna över 2 000 spann fodersäd, där varje spann var cirka 60 liter. Som en Egyptens gräshoppsvärm drog de nya härskarna över landet.

Även kyrkan drabbades av extrabeskattningar, och kyrkomännens klagomål utvidgades ibland till en bred beskrivning av landets betryck. År 1380 samlades flera biskopar och skrev att gudlösa hopar, skyddade av dem som styrde, strök runt landet och rövade, rånade, bröt sig in i hus och kyrkor, tilltvingade sig gods och varor utan betalning och lade på extraskatter. Retorik eller verklighet? Sådana beskrivningar av brutaliteten satt i system har vi inte från någon annan period i Sverige.

Ett flertal brev, från rättstvister, berättar om de olagliga metoder som användes. Det tycks ha varit vanligt att mäktiga män satte en mindre jordägare i tornet tills denne gav med sig och överlät sina egendomar. De flesta av dessa brev handlar om lågadliga, vilket är naturligt, eftersom bönder mera sällan haft möjlighet att driva rättsprocesser och låta skriva brev.

I några fall får vi exempel också från bönder, och då i första hand från kanonisationsprocesser där helgonens liv och underverk berättas. I dessa nämns också det vanliga folket.

I en berättelse, från Nikolaus av Linköpings kanonisationsprocess, är det adelsmannen själv som för ordet. Den 3 maj 1417 berättar Karl Magnusson (Örnfot), en av landets ledande män, om olika händelser med anknytning till Nikolaus. En av Karls historier handlar om hur han och hans män några år tidigare gått hem till en av hans landbogårdar och mot bondhustruns vilja tagit tre eller fyra täcken som hon, Ingegerd Skinka, hade gjort. Det var stora och dyrbara täcken. Karl Magnusson nämner att ett av dem kunde säljas för sex tunnor strömming. Han lät emellertid sy ihop täckena till ett segel. Men landbohustrun hade uttalat en förban-

nelse om att skeppet inte skulle få vind. När förbannelsen verkade gå i uppfyllelse, båten la ut från hamnen och därefter upphörde vinden, blev Karl rädd och lämnade tillbaka täckena. Men han klagade hos biskopen över förbannelsen.

De flesta sådana berättelser kommer dock från de drabbade själva. År 1387 togs tre bönder tillfånga av slottsfogden på Ringstadholms borg i Östergötland. Fogden var Zabel van Helpten, en tysk adelsman som kommit in med Albrekt av Mecklenburg. Han var en ökad förtryckare och biskopen i Linköping, Nils Hermansson (senare Sankt Nikolaus), hade bannlyst Zabel för att han övade våld mot kyrkans landbor. Ringstadholms borg ingick i Bo Jonssons väldiga godscomplex. År 1387 var Bo Jonsson visserligen död sedan ett par år, men det skulle dröja ytterligare ett par år innan drottning Margareta tog landet i besittning och en ny ordning infördes.

De tre bönderna, vars namn vi inte känner till, fängslades vid en träpåle med rep och bojor. Borgen låg, och ruinerna ligger än, på en ö i Motala ström omgiven av brusande vatten. På något sätt lyckades de tre männen komma loss ur bojorna. På den sidan som låg närmast land fanns höga och välbevakade murar. På den andra sidan låg den strida och livsfarliga forsen. De tre hade inte många ögonblick på sig innan de på nytt skulle bli tillfångatagna. Två av männen som kunde simma slängde av sig kläderna och kastade sig i forsen. Den tredje, som inte kunde simma, tvekade, men sedan gav sig också han sig ut i strömmen i förtröstan på Gud. Och han blev den som av strömmen snabbast fördes över till fast mark på andra sidan. Alla tre bönderna lyckades på så sätt fly.

Innan bönderna blev befriade hade de i sin nöd vänt sig med böner till den heliga Birgitta. Den av bönderna som inte kunde simma gav sig året därpå till Vadstena där man höll på att samla in mirakelberättelser. Att han vågade berätta händelsen berodde säkert på att tyskarnas herravälde i landet då var på upphällningen.

Några år därefter, 1418, flydde ynglingen Peter Andersson från gården Kindholm, som sannolikt låg i Västmanland. Gården tillhörde den högadlige Nils Bosson (Natt och Dag). Fogden på gården hade misstänkt Peter för att vilja rymma från tjänsten och därför satt honom i stocken, ”såsom brukligt är”, för att tvinga honom att lova att stanna i tjänsten. Efter nitton dagars fängelse lyckades Peter dra sina fötter ur stocken och fly.

Peter begav sig till Stockholm, där han berättade för munkarna

vid dominikanerklostret som nedtecknade mirakler.

I ytterligare några berättelser från slutet av 1300-talet och början av 1400-talet nämns rättsövergrepp mot bönder och borgare. Nästa stora samling av mirakelberättelser är heliga Katarinas från omkring 1470. Visserligen finns här många berättelser om våld och tillfångatagna eftersom det var en tid av inbördeskrig, men inga fall av fångslade och misshandlade bönder och borgare liknande dem från 1300-talets slut och från 1400-talets början. Också det övriga källmaterialet visar att sådana övergrepp uppifrån blev allt ovanligare. Mellan 1420-talet och 1470-talet började de stora bondehärarnas tid och allmogen steg fram som en politisk kraft.

Från stigande till sjunkande skatter

När drottning Margareta tog över regentskapet i landet år 1389 återupprättades lagligare förhållanden. Att ren plundring försvunnit med ordningens återställande har säkerligen uppskattats av bönderna.

Drottningen blev regent över unionen mellan Danmark, Norge med Island och Sverige med Finland. Även den tidiga unionstidens skatter var hårda. Drottningen påstod själv att hon sänkte skatten, men detta har betvivlats och sänkningen har i varje fall inte varit särskilt stor. I ett brev från 1403 preciseras en del av skattens storlek, det som kallades gårdskatten.

En gård bestod av fyra bönder, två rika och två fattiga. Varje vinter skulle de ge: 1 nöt, 2 får, 1 svin, 2 gäss, 4 höns, 40 ägg, 40 lass ved, 2 pund smör (cirka 13–14 kg), 1 pund råg (cirka 60 liter) och 1 mark hampa (cirka 3–4 hg). Varje sommar skulle bönderna ge hälften så mycket. Vidare skulle varje bonde ge 2 lass hö samt 24 dagsverken om de bodde vid borgarna, 12 om de bodde långt från en borg. Därtill skulle de betala den gamla laga skatten, som i vissa områden var ganska hög.

Under Margaretas efterträdare, Erik av Pommern, ökade den faktiska skattenivån genom manipulationer vid omräkning av naturskatterna till pengar. Dessa höga och ökande skatter var den viktigaste utlösande faktorn till Engelbrektsupproret.

Med upproret inleddes sänkningen av skattetrycket. Till en början skedde det som en sänkning av den ovan nämnda gårdskatten i stora delar av landet, så att antalet bönder i en gård ökades från 4 till 6, vilket minskade skatten med en tredjedel. Därefter fortsatte nya regionala sänkningar, särskilt under 1450-talet och 1460-talet. Genom förhandlingar upprättades stadgor och sämjor

där bönderna kollektivt betalade en viss summa. Exempelvis kunde bönderna i Rasbo i Uppland, under de oroliga åren kring 1470, helt enkelt "lägga av sig" en del av skatten.

Karl Knutsson och Kristian I försökte visserligen lägga på extraskatter, men utan större framgång. Snarare var deras skattehöjningsförsök en bidragande orsak till att båda blev utkörda ur landet. Sten Sture den äldre aktade sig för att pålysa extraskatter. Visserligen påbjöds en ny skatt i mitten av 1400-talet, fodringen. Men denna plikt att ge foder till stridshästar togs sällan ut före 1500-talets början.

Avrad, skatt och ödeläggelse

Vid tiden före digerdöden var avraden som utgjorde huvuddelen av jordröntan hög. Flera dokument nämner en tredjedel av skörden. Eftersom avkastningen var låg och en stor del skulle avsättas till utsäde blev det inte mycket kvar till brukaren. Detta kan ha bidragit till att marginalerna före digerdöden varit små, och att resurserna pressats hårt. Efter katastrofen bör avraden inte längre ha varit något problem. Den föll snabbt.

Däremot kan skatterna, och inte minst de oreglerade uttagen under inbördeskriget, ha ställt till problem. Ekonomin undergrävdes i en nedåtgående malström av negativa faktorer: krig-pest-hunger. I klagobrev hotade bönderna att lämna sina gårdar om inte skatten sjönk. Sambandet mellan ödeläggelse och hög skatt återkommer i början av Engelbrektskrönikan:

Sedan den penningstadgan var satt,/då var många gårdar ödelagda./Riket plågades med stora döden,/därmed lades gårdarna öde./De fattiga bönder som åter levdeljämnstor stadga skulle de giva./Där förut hundra bönder bodde,/där finnas nu näppeligen tjugo goda /bönder/.

Poängen är att om skatten var kollektiv fick de återstående bönderna större börda när de blev färre, vilket ledde till ytterligare ödeläggelse. Klagomålen ger en bild av stämningläget, men att bevisa att det fanns ett samband mellan hög skatt och ödeläggelse är svårt på grund av bristfälligt källmaterial. Sannolikt har dock det sena 1300-talets plundringsekonomi och de höga skatterna därefter bidragit till att gårdar lagts öde. Men från 1430-talet fick bönderna definitivt behålla mer av överskottet.

Här bär bonden en fogde som bär en adelsman. Ur den så kallade Åbo-handskriften av Magnus Erikssons landslag. Bonden bär ett språkband, som låter honom säga: "Fån I skam så tunga" till de andra båda.

Enligt en sannolik datering är handskriften från mitten av 1430-talet, tiden för upproret.